

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Eski Mısır'da Tarımsal Üretim ve Vergilendirme Sistemi (MÖ 3100 – 672)

Agricultural Production and Taxation System in Ancient Egypt (BC 3100 – 672)

Ercüment YILDIRIM^{a*}

^a Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5376-4061

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Mayıs 2022

Kabul tarihi: 26 Temmuz 2022

Anahtar Kelimeler:

Eski Mısır,

Tarım,

Nil Nehri

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 16, 2021

Accepted: July 26, 2022

Keywords:

Ancient Egypt,

Agriculture,

Nile

ÖZ

İnsanlık, tarımın yaygınlaşmasından sonra oluşan yerleşik hayat ile öncelikle şehirleşme sonrasında devletleşme aşamalarına geçerek tarihindeki en büyük değişimi gerçekleştirmiştir. Nil'in öngörülebilir bir zaman diliminde taşması ile nehrin vadisi ve deltasında doğal olarak tarım için müsait alanlar oluşmuştur. Bu alanlarda yaklaşık sekiz bin yıldır devam eden tarımsal üretim, kadim Mısır medeniyetinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tarımın yapıldığı diğer coğrafyalar ile kıyaslandığında en az emekle en fazla ürünün alındığı Mısır'da birbiri ardına güçlü hanedanlıklar kurulmuştur. Bu çalışma, Eski Mısır'daki tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi, kontrolü ve artırımı için yapılan düzenlemeler ile Mısır'daki hanedanlıkların en temel gelir kaynağını oluşturan tarımsal vergilendirme sisteminin binyıllar boyunca sürdürdüğü gelişimi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

ABSTRACT

With the settled life formed after the spread of agriculture, humanity has realized the greatest change in its history by first passing through the stages of urbanization and then statehood. With the flooding of the Nile in a predictable period of time, suitable areas for agriculture were naturally formed in the valley and delta of the river. Agricultural production, which has been going on for about eight thousand years in these areas, has led to the emergence of the ancient Egyptian civilization. When compared to other geographies where agriculture is made, powerful dynasties were established one after another in Egypt, where the most products were obtained with the least effort. This study aims to reveal the development of the agricultural taxation system, which is the main source of income for the dynasties in Egypt, and the regulations made for the realization, control and increase of agricultural production in Ancient Egypt.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: neshali@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Although agricultural production in ancient Egypt depended on the presence and seasonal flooding of the Nile, the shaping of production was the result of a more complex process. Taxation, which was shaped according to agricultural production, had a system determined as a result of advanced mathematical calculations and was the guarantee of the continuity of the Egyptian Kingdom. In ancient Egypt, the product formed as a result of agricultural production, which was at the basis of the existence of the government defined as the kingdom, fed the Egyptian people on the one hand, and led them to trade in the whole Mediterranean world on the other. The existence of villages where agricultural production has been carried out since 5000 BC in the cultural area called the Ancient Egyptian civilization has been seen in the archaeological excavations. For about 2000 years, the people of Egypt continued their lives in these villages, which the Ancient Greeks called "Nom", and in 3100 BC, a king named Narmer united Lower and Upper Egypt and established a central kingdom administration.

Egypt was ruled by local dynasties during the period from 3100 BC, when all of Ancient Egypt began to be ruled by a king, until the Assyrian invasion in 672 BC. During this period, the traditional method continued to be followed without significant seasonal differences in the agricultural production and taxation system in Egyptian civilization. In the Nile River valley, starting from 5000 BC, with the increase in the number of settlements and accordingly the number of people, new solutions have begun to be found to overcome the destructiveness of the Nile River, which gives life with its existence. The first of the solutions found was to prevent the cultivated area from being under water for a long time by constructing dams and drainage channels on the edges of the shallow bed of the river. However, this solution required a great deal of manpower, as it required the repair of the damaged dams and the re-emptying of the filled drainage channels every year. Another problem experienced by the Egyptian farmers was that the fields were flooded for a long time due to the strong floods of the Nile River, so the planting was delayed and the desired yield could not be obtained from the harvest. The main difficulty of the farmers, who managed to find solutions for the problems caused by the excess water of the Nile River in Egypt, was caused by the scarcity of water.

Although the Nile River did not dry out in any season, the water flowing in a wide and deep bed periodically fell below the field level. In order to raise the water falling below the field level, Ancient Egyptian farmers provided the continuity of agricultural production by inventing tools based on human and animal power. While the biggest problem of the valley region in the south of Ancient Egypt was the transportation of water to the fields, the problem in the northern delta region was the removal of excess water from the cultivated areas. The river, which reached the delta region, which was formed by the accumulation of alluvium that the Nile River had carried for millennia, was pouring into the Mediterranean after dividing into tens of branches. The Nile River, flowing more slowly in the delta compared to the valley region, was forming swamps by accumulating in the flat area.

Although the most vivid evidence about the products grown in Ancient Egypt are the tomb frescoes, more precise information can be obtained from the plant remains found in the archaeological excavations and which have survived due to the dry climate of Egypt. It is known that barley and wheat, which are the main meals of the ancient Egyptian farmers, are the most grown products. Barley and wheat, which could be stored for a long time compared to other grain products, were the main provisions of both royal warehouses and domestic cellars.

It is known that the members of the clergy attached to the temples played a major role in the shaping of the social structure and the continuation of agricultural production in Ancient Egypt. Although the primary purpose of the Egyptian farmers in agricultural production was to meet their vital needs, it was believed that it was the duty of the gods to raise the products required for the sacrifices and offerings, which were indicative of their service to the gods. Temples have a very important role in the realization, management and maintenance of agricultural production in Ancient Egypt. In ancient Egypt, the kings considered it a divine duty to build new temples and to take care of the maintenance and repair of all temples. However, instead of allocating a separate budget to meet the needs of the temples and the members of the clergy living there, they made land donations to the temples.

Agricultural production in ancient Egypt was not individual, but the joint labor of large families. In this joint effort, each member of the extended family took on the role assigned to him. The father or often the grandfather, who was the manager of the extended family, assumed a guiding and supervisory role with his agricultural experience while determining the jobs to be done by each member of the extended family.

The kingdoms in ancient history were able to continue their existence with the help of the soldiers and bureaucracy class they fed with the income obtained by taxation. Measuring, apportioning and appraising grain products, primarily wheat and barley, provided easy taxation. In addition, the predictability of the harvest time of grain products, especially in Egypt, made taxation on grain attractive. Although they did not produce as much as grains in Ancient Egypt, legumes and fruits, which people consume quite often in their daily meals, could not be used as a taxation tool because they were grown periodically and harvested as they matured.

Although there were many products that were taxed in ancient Egypt, grain was an ideal means of taxation, as it was highly nutritious by weight and convenient to calculate by dividing. In addition, the tax in kind on grain was preferred more by the kings of Ancient Egypt, as it could be stored for a long time and provided for the supply of soldiers.

Giriş

Tohumun insan eli ile toprakla buluşup sulandığı en eski coğrafyalardan biri olan Nil Nehri Vadisi ve Deltası, tarımsal üretimin sistemli bir biçimde binyıllar boyunca sürdürdüğü bir bölge olmuştur. Eski Mısır'da tarımsal üretim, Nil Nehri'nin varlığına ve mevsimsel taşmasına bağlı olmasına rağmen üretimin biçimlendirilmesi daha karmaşık bir sürecin sonucunda gerçekleşmekteydi. Tarımsal üretime göre şekillenen vergilendirme ise gelişmiş matematiksel hesaplamalar sonucu belirlenen bir sisteme sahip olup Mısır Krallığı'nın devamlılığının teminatıydı. Eski Mısır'da, krallık olarak tanımlanan yönetimin varoluşunun temelinde yer alan tarımsal üretim sonucu oluşan ürün, bir taraftan Mısır ahalisini beslerken diğer taraftan tüm Akdeniz dünyasında ticaret yapabilmelerine yol açmıştır (Hayes, 1964, s. 217 – 231; Allen, 1997, s. 135 – 141; Hassan, 1997, s. 51 – 74; Noaman ve Quosy, 2017, s. 9 – 15).

Nil Nehri'nin kaynağı Eski Mısırlılar için bir gizem olarak kalmış ve Tanrı Hapy (Silverman, 1991, s. 21 – 25; Pinch, 2002, s. 136 – 137) ile kutsallaştırdıkları nehrin, tanrıların diyarından gelip Mısır'a hayat verdiği inancına bağlı kalmışlardır. Eski Mısırlıların Nil'in kaynağı ile ilgili bilgiye ulaşamamasının temelinde ise nehrin oluşumunun gerçekleştiği alanların uzak mesafelerde olması ve oldukça geniş bir alana yayılması bulunmaktadır. Günümüzde, Nil Nehri'nin Tana Gölünün suyu ile beslenen “Mavi Nil” olarak adlandırılan kol ile Victoria Gölü'nden doğup “Beyaz Nil” olarak isimlendirilen iki koldan oluştuğu; Sudan'daki Hartum kenti yakınlarında birleşerek tek bir yatak üzerinden kuzeye, Akdeniz'e doğru aktığı bilinmektedir (Rolfe, 1917, s. 157 – 161; Butzer, 1976, s. 19 – 40; Ruiz, 2001, s. 111).

Mısır, Mezopotamya ve Harappa medeniyetlerinin oluştuğu coğrafyalar, güneşin ısısı ile sulama suyunun bulunduğu ve dolayısıyla tarımsal üretimin ortaya çıktığı ilk alanlar olmuştur. Bu coğrafyalarda yaşayan insanlar, kazdıkları kanallar vasıtasıyla nehirde tarlalara ulaştırdıkları su ile kendi kontrollerinde yenilebilir ve depolanabilir ürünler yetiştirmişlerdir (Postgate, 1995, s. 395 – 411; Kuijt ve Goodale, 2009, s. 403 – 414). Tarımsal üretimdeki en büyük zorluk olan ve insan emeği ile yapılan su kanalı kazma işine Mezopotamya ve Harappa'ya kıyasla Nil'in taşmasından dolayı Mısır'da daha az ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum, Mısır'da tarımsal üretimdeki işgücü miktarını azaltmış daha az kişi ile daha fazla ürün elde edilebilir olmuştur. Daha fazla ürün elde edilmesi ise Mısır krallarının tarım dışı istihdamı artırmasına ve büyük mimari eserlerin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır (Wilson, 1951, s. 8 – 15; Zeder, 2011, s. 221 – 235; Yıldırım, 2017, s. 23 – 35).

Eski Mısır medeniyeti olarak isimlendirilen kültür sahasında MÖ 5000'li yıllardan itibaren tarımsal üretimin gerçekleştirildiği köylerin varlığı, yapılan arkeolojik kazılarda görülmüştür. Yaklaşık 2000 yıl boyunca, Mısır ahalisi, Antik Yunanlıların “Nom” ismini verdikleri bu köylerde yaşamlarını devam ettirmiş ve MÖ 3100'lü yıllarda Narmer olarak isimlendirilen bir kral tarafından Aşağı ve Yukarı Mısır birleştirilerek merkezi krallık yönetimi kurulmuştur. Eski Mısır'ın tamamının bir kral tarafından yönetilmeye başlandığı MÖ 3100'lü yıllardan MÖ 672 yılındaki Asur işgaline kadar geçen sürede Mısır yerel hanedanlar tarafından idare edilmiştir. Bu süre zarfında Mısır medeniyetindeki tarımsal üretim biçiminde ve vergilendirme sisteminde dönemselsel büyük farklar görülmeksizin gelenekselleşmiş yöntem izlenilmeye devam edilmiştir (Service, 1975, s. 225 – 231; Aslan ve Pekşen, 2021: 1 – 15; Andelkovic, 2004, s. 535 – 546; Engel, 2013, s. 19 – 40; Moeller, 2016, s. 6 – 21).

Arkeolojik çalışmalar ve yazıtların okunması ile Eski Mısır medeniyetinin görkemine şahit olan Batılı Şarkiyatçıların ortaya çıkardıkları eserlerde bu yüksek medeniyetin oluşumunun temel unsurlarının başında sürdürülebilir tarımsal üretimin ve denetlenebilir vergilendirme sisteminin geldiği görülmektedir. Krallın payı olarak da tanımlanabilecek olan

vergilendirme sisteminin etkin biçimde işletilmesinin Eski Mısır'da krallık kurumunun devamlılığının en büyük destekçisi olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada, Eski Mısır'da merkezi yönetimin olduğu MÖ 3100'lü yıllardan MÖ 672 yılındaki Asur işgaline kadar geçen sürede Nil Nehri'nin tarımsal üretimin gerçekleştirilmesindeki önemi, yetiştirilen ürünlerin seçimi, Mısır inancı ile üretim biçimi arasındaki ilişki, tarımsal üretim yapan ahalinin nasıl yönetildiği ve Eski Mısır'daki geleneksel vergilendirme sistemi açıklanmaya çalışılmıştır.

Nil Nehri'nin Kontrolü

Mısır'da tarımsal üretime bağlı yerleşik yaşamın başladığı ilk dönemlerde güneydeki vadi bölgesi kurak alanların ortasından geçen bir nehirde, kuzeydeki delta bölgesi ise bataklıklardan oluşmaktaydı. Bu dönemde, insan kontrolü dışında akışına devam eden Nil Nehri'nin yedi ila on yılda bir büyük bir taşkın gerçekleştirdiği bilinmektedir (Bell, 1970, s. 569 – 573). Büyük sellerin gerçekleştiği yıllar dışında Nil ya makul bir düzeyde yükselmekte ya da oldukça düşük seviyelerde bir taşma gerçekleştirmekteydi. Nil Nehri'nin makul düzeyde taşması durumunda bereketli bir yıl geçiren Mısır çiftçileri, büyük sellerde ve düşük seviyedeki taşmalarda kıtlık yaşamaktaydı (Goldschmidt, 2008, s. 1 – 7; Brewer, 2014, 28 – 43).

Nil Nehri vadisinde MÖ 5000'li yıllardan itibaren yerleşimlerin ve buna bağlı olarak insan sayısının artmaya başlamasıyla, varlığı ile hayat veren Nil Nehri'nin yıkıcılığını aşmak için yeni çözümler bulunmaya başlanmıştır. Bulunan çözümlerin ilki nehrin derin olmayan yatağının kenarlarına bentler ve drenaj kanalları yapılarak ekili alanın uzun süreli su altında kalmasına engel olmak olmuştur. Fakat bu çözüm, her yıl zarar gören bentlerin tamirini ve dolan drenaj kanallarının yeniden boşaltılmasını gerektirdiği için büyük bir insan gücüne ihtiyaç duymaktaydı. Mısırlı çiftçilerin yaşadığı bir diğer sorun ise Nil Nehri'nin güçlü sellerinden dolayı tarlaların uzun süre su altında kalmış olması dolayısıyla ekimin gecikmesi ve hasattan istenen verimin alınmaması olmuştur. Taşkından sonra Nil Nehri'nin debisinde beklendiğinden yavaş bir düşüş gerçekleşmesi durumunda toprağın işlenmesi gereken üst kısmı ıslak kalması atılan tohumların çürümmesine neden olabilmekteydi. Bu zorluğu aşmak için ekili tarlaların arasına nehre doğru uzanan kanallar kazarak fazla suyun nehre geri dönmesi sağlanmıştır (Antoine, 2017, s. 31 – 34; Hordon, 2011, s. 3 – 5; Stanley, 2019, s. 1047 – 1048).

Mısır'da Nil Nehri'nin suyunun fazlalığının oluşturduğu problemler için çözümler bulmayı başaran çiftçilerin asıl zorlandıkları mesele suyun azlığından kaynaklanmıştır. Nil Nehri, hiçbir mevsimde kurumamasına rağmen geniş ve derin bir yatakta akan su, dönemsel olarak tarla seviyesinin altına düşmekteydi. Tarla seviyesinin altına düşen suyu yükseltmesi için Eski Mısırlı çiftçiler, insan ve hayvan gücüne dayanan araçlar icat ederek tarımsal üretimin devamlılığını sağlamışlardır. Eski Mısırlıların su seviyesini yükseltmek için en yaygın kullandıkları alet, sonraki dönemlerde "Arşimet Vidası" olarak adlandırılan, silindirik bir koninin içerisinde yer alan burgunun suyu yukarı yönlü hareket ettirmesi ile çalışmaktadır (Mays, 2010, s. 62 – 63). (Resim – 1) Eski Mısır'da hem Nil Nehri'ndeki sudan faydalanmak hem de kuyulardan su çekmek için kullanılan bir diğer alet ise kaldıraç prensibi ile çalışmaktadır. Bir ahşap direğin üzerine yerleştirilmiş olan uzun ahşap sırıgın kısa kenarına genellikle bir taş ağırlık bağlanırken uzun kenarında ipin ucunda sallanan bir kova takılmıştır. Düzeneği hareket ettiren kişi kovanın bağlı olduğu ipi aşağı doğru çekerken kısa taraftaki taşı yukarı kaldırmakta; kovaya suyun dolması ile dengelenen alet, serbest bırakıldığında kovadaki su zahmetsizce yükselmekteydi. Kova ile yükselen su tarla hizasının biraz üzerinde açılmış olan kanalın içerisinde boşaltılmakta ve yerçekimi yardımı ile tarla sulanmaktaydı. İnsan gücü ile çalışan bu iki aletin yanı sıra hayvan gücü kullanan araçlarla yatay gücün dikey olan su çarkına aktarılmasıyla suyun seviyesinin yükseltildiği bilinmektedir (Westermann, 1919, s. 158 – 164; Gemmill, 1928, s. 295 – 312; Lyons, 1929, s. 179 – 181; Noaman ve El Quosy, 2017, s. 16 – 28). (Resim – 2)

Eski Mısır'ın güneyindeki vadi bölgesinin en büyük sıkıntısı suyun tarlalara ulaştırılması iken kuzeydeki delta bölgesindeki sorun fazla suyun ekili alanlardan uzaklaştırılması olmuştur. Nil Nehri'nin bin yıllar boyu taşımış olduğu alüvyonun birikmesi ile oluşmuş olan delta bölgesine ulaşan nehir onlarca kola ayrıldıktan sonra Akdeniz'e dökülmekteydi. Vadi bölgesine kıyasla deltada daha yavaş bir şekilde akan Nil Nehri, engebesiz alanda birikmeler yaparak bataklıklar oluşturmaktaydı. Eski Mısır'ın ilk çiftçileri, bentler inşa ederek ve drenaj kanalları kazarak bataklık alanlarını kurutmayı ve ekime hazır getirmeyi keşfetmişlerdir. Zamanla artan bilgi birikimi ve iş gücünün artışı ile delta bölgesinin büyük kısmı tarımsal üretime uygun bir hale getirilmiştir. Su bentleri inşa etmede ve drenaj kanallarını yönlendirmede uzmanlaşan Mısırlı çiftçiler, ekili alanların kenarları boyunca diktikleri yüksek sığağa dayanıklı ağaçların yardımı ile taban suyunu uygun bir düzeye düşürmeyi başarmışlardır (Rolfe, 1917, s. 157 – 168; Price ve Bar-Yosef, 2011, s. 163 – 174; Hughes, 1992, s. 12 – 22).

Eski Mısır'da tarımsal üretimin biçimlendirilebilmesi için büyük bir öneme sahip olan Nil Nehri'nin kontrolü, her yıl tekrarlanması gereken, bent yapımı, drenaj kanalı kazılması, nehir suyunun tarlalara ulaştırılması ve fazla suyun uzaklaştırılması gibi yorucu bir iş yükü olsa dahi uygun şartlarda bereketli hasat elde edilmiştir. Bu yüksek tarımsal üretim, Mısır'ın sıcak iklimi ve yeterli miktarda suyun yanı sıra önceden seçilmiş olan ürünün doğru koşullarda yetiştirilmesinin başarılı olduğu olması ile sağlanmıştır.

Yetiştirilen Ürünler ve Kullanım Alanları

Eski Mısır'da yetiştirilen ürünler hakkındaki en canlı kanıtlar mezar fresklerin olsa da arkeolojik kazılarda bulunan ve Mısır'ın kuru ikliminden dolayı günümüze ulaşabilen bitki kalıntılarından daha kesin bilgiler edinilebilmektedir. Eski Mısır çiftçilerinin ana öğününü oluşturan ekmek ile biranın yapıldığı arpanın ve buğdayın en fazla yetiştirilen ürünler olduğu bilinmektedir. Diğer tahıl ürünlerine kıyasla uzun süre depolanabilen arpa ve buğday hem kraliyet depolarının hem de ev kilerlerinin başlıca erzakı durumundaydı. Ayrıca Eski Mısırlı çiftçiler yetiştirmiş oldukları arpa ve buğday tanelerinin en iyilerini tohumluk olarak ayırdığından dolayı doğal yoldan bir tohum ıslahının yapıldığı böylece daha kaliteli ürün alındığı bilinmektedir (Baer, 1962, s. 25 – 45; Mehdawy ve Hussein, 2010, s. 27 – 30; Kemp, 2018, s. 125 – 128).

Eski Mısır'da tahıl ürünlerinden sonra en fazla baklagiller ailesine mensup olan mercimek, nohut, börülce ve bakla yetiştirilmekteydi. Tahıl ürünlerine nazaran daha dikkatli depolama gerektiren bu ürünler, yıl boyu sulanabilen alanlarda yetiştirilmekteydi. Tarlalarda yetiştirilen tahıl ile baklagiller dışında depolanamayıp taze tüketilmesi gereken, marul, maydanoz, salatalık, su kabağı ve kavun genellikle yerleşim alanlarının içerisinde oluşturulan küçük bahçelerde yetiştirilmekteydi. Eski Mısır coğrafyası, tarımsal üretimin başladığı dönemlerde meyve çeşitleri açısından oldukça fakir olup tüm sahra boyunca yabancı olarak yetişen hurma dışında bir ürünün olduğuna dair kanıt yoktur. Fakat Mısırlılar farklı coğrafyalardaki ürünlerin fide ve tohumlarını ülkelerine getirip yetiştirme konusunda oldukça gayretli olduğundan Eski Krallık döneminde (MÖ 2686 – 2181) incir ve üzüm; Orta Krallık döneminde (MÖ 2135 – 1690) zeytin ve elma; Yeni Krallık dönemi (MÖ 1549 – 1069) sonrasında şeftali ve armut, Nil Deltası'nda üretilmeye çalışılmıştır. Bu meyvelerin getirildiği Anadolu, Yunanistan, Doğu Akdeniz kıyıları gibi bölgelere kıyasla lezzet ve veriminin düşük kaldığı bilinmektedir. Bu durumun en açık göstergesi, Mısır'da zeytin ve üzüm yetişmesine rağmen Yeni Krallık döneminde Anadolu'dan zeytinyağı; Yunanistan'dan şarap ithal edilmesidir (Saffirio, 1972, s. 297 – 305; Silverman, 1997, s. 58 – 61; Ruiz, 2001, s. 37 – 40; Eyre, 2010, s. 292 – 295).

Eski Mısır'ın en zengin buluntu veren yapıları olan mezarlarda yapılan araştırmalar, yaklaşık iki bin farklı çiçekli ve aromatik bitkinin farklı amaçlar için kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bu bitkilerden elde edilen yağların tıpta ilaç, kozmetikte parfüm, mumyalamada bozulmayı önleme amaçlarıyla kullanıldığı görülürken birçok bitkinin ölü gömme ritüelinde tütsü olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Özellikle günümüz Eritre ile Sudan bölgelerini kapsayan ve Mısırlıların Punt ismini verdikleri coğrafyadan farklı tür bitkiler özellikle Hatşepsut döneminde Mısır'a getirilmiştir. Ayrıca Mısır'a farklı coğrafyalardan getirilerek yetiştirilen ürünlerden olan kimyon, anason, kişniş, dereotu, rezene, nane, hardal, biberiye ve kekik baharat olarak kullanılmıştır (Janick, 2000, s. 23 – 39; Aboelsoud, 2010, s. 82 – 86).

Tarımsal Üretim – İnanç İlişkisi

Eski Mısır'da toplumsal yapının şekillenmesinde ve tarımsal üretimin devamının sağlanmasında tapınaklara bağlı ruhban sınıfı mensuplarının büyük rolü olduğu bilinmektedir. Mısırlı çiftçilerin tarımsal üretimdeki öncelikli amacı yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak olsa da tanrılara hizmet ettiklerinin göstergesi olan kurbanlar ve sunular için gereken ürünlerin de yetiştirilmesinin tanrıların bu insanlara yüklediği bir vazife olduğuna inanılmaktaydı. Eski Mısır'daki genel inancıya göre yaratılmış olan insanların büyük bölümünü oluşturan çiftçiler ile tanrılar arasındaki ilişki, karşılıklı menfaat üzerine kurulmuştu. Çiftçiler, daha önceden belirlenmiş olan günlerde tapınakların tarlalarında çalışarak hizmet ederlerse ve üretmiş olduğu ürünlerin en iyilerini tanrılar için tapınaklara bağışlarsa tanrıların da onlara bereketli ürün almayı nasip edeceğine inanılmaktaydı (Hughes, 1992, s. 19 – 20; Garcia, 2016, s. 223 – 256; Trigger, 1993, s. 28 – 34).

Eski Mısır'da medeniyetin arka plandaki biçimlendiricisi olan tarımsal üretim, insan yaşamının devamlılığını sağlarken, inanç, medeni anlayışın dışı vurulmuş yönünü oluşturmaktaydı. Eski Mısır'da yaşayan bir çiftçi, gördüğü her şeyin tanrıların onlara gösterdiğinden ibaret olduğunu düşündüğünden tohumun büyümesi de ekinlerin toplanması da inanç ile belirlenmiş bir ritüel içerisinde gerçekleştirilmiştir. Tanrısal bir kökene sahip olduğuna inanılan bu yaşamsal ritüelde tarımın yapıldığı toprağın mülkiyetinin tanrılara, idaresinin krala ait olduğuna inanılırken çiftçiler sadece kiracı vasfı ile tarlaları işleyenler olarak kabul edilmiş ve inananlara kabul ettirilmiştir (Baer, 1962, s. 25 – 45; Kemp, 2007, s. 10 – 12; Yıldırım, 2019, s. 7 – 8).

Eski Mısır'daki tarımsal üretime bazı tanrıların doğrudan müdahil olduğuna inanılmıştır. Bu tanrıların başında Renenutet, Amon ve Nepri gelmektedir. Fresklerde kobra yılanı veya kobra başlı bir kadın şeklinde temsil edilen Tanrıça Renenutet, bir bereket tanrıçası olarak kabul edildiği gibi doğurganlığı sağlayıp ekini koruduğuna da inanılmaktaydı. Mısır bilimciler, Renenutet'in kobra yılanı olarak simgelenmiş olmasının bir tesadüf olmadığını ekinleri fare ve diğer sürüngenlerden korumasından kaynaklandığını iddia etmişlerdir (Bakier ve Nour El-Din, 2020, s. 308 – 316). Tanrıça Renenutet tarafından emzirilen bir çocuk olarak tasvir edilen Nepri ise Eski Mısır'daki temel besin kaynağı olan buğday ve arpa ile ilişkilendirilmiştir. Binyıllar alan süreç içerisinde Mısır'da değişen inanç sistemine bağlı olarak Renenutet ve Nepri geri planda kalarak Tanrı Amon, bereket tanrısı olan Min ile birlikte anılarak bol mahsul ve iyi hasat sağlayan başat tanrı olarak kabul edilmiştir (Lurker, 1974, s. 100; Armour, 1986, s. 73 – 74; Abu-El-Nadar, 2013, s. 107 – 114).

Eski Mısır'daki tarımsal üretimin gerçekleşmesinde, yönetiminde ve sürdürülmesinde tapınakların oldukça önemli bir rolü vardır. Eski Mısır'da krallar, yeni tapınaklar yaptırmayı, tüm tapınakların bakımı ve onarımı ile ilgilenmeyi tanrısal bir görev olarak görmüşlerdir. Fakat tapınakların ihtiyaçlarının karşılanması ve orada yaşayan ruhban sınıfı mensuplarının iâşesinin

karşılanması için ayrı bir bütçe ayırmak yerine tapınaklara toprak bağışları yapmışlardır. Eski Mısır'ın büyük tapınakları bir taraftan büyük arazilerin gelirlerini toplarken diğer taraftan tapınağa bağlı zanaatkarlara hem dış satım hem de kullanım için üretim yaptırmışlardır. Böylece tapınaklar, merkezi yönetimden ayrı yürüttüğü tarımsal ve zanaat üretimi ile kendi kontrollerinde bir sistem oluşturmuşlardır. Tapınakların sürdürmüş olduğu tarımsal üretimin boyutunu belirlememizi mümkün olmasa dahi nüfusun belirli bir kısmının tapınağın tarla ve atölyelerinde çalışarak yaşamlarını sürdürmüş olduğu bilinmektedir (Kemp, 1972, s. 657 – 608; Wilkinson, 2003, s. 26 – 31; Quirke, 2015, s. 106 – 108).

Eski Mısır'daki tarımsal üretimde tapınakların, ekilebilir alanların bir kısmını, kralın da onayıyla, tapınağa gelir kazandırma amacıyla işlenmekteydi. Bu esnada yaşanan en büyük zorluk ise yeteri kadar işgücünün istenilen zamanda bulunamıyor oluşuydu. Çünkü Nil'in taşmasına bağlı biçimde gerçekleştirilen ekim ve hasat arasındaki kısıtlı bir süre içerisinde birçok işin yapılması gerekmekteydi. Bu süre zarfında çiftçiler yaşamlarını devam ettirebilmek için ya kendi arazilerinde ya da krallığın tarlalarında çalışmak zorundaydı. Ruhban sınıfı mensuplarının bir kısmının tapınağın topraklarında çalışmasına rağmen sayılarının yeterli olmadığı bilinmektedir. Bu noktada yine krallar, tapınaklar adına devreye girmiş ve her haneden belirli sayıdaki kişinin istenen sürede tapınağın topraklarında çalışmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu angarya hizmeti esnasında çalışanların günlük işesi tapınak tarafından karşılanmıştır. Ayrıca organize edilmesi gereken bu işgücünü yönlendiren, tapınağa bağlı kişiler bulunmaktaydı. Bu kişiler, büyük ihtimalle, tapınakların topraklarında çalışan insanları, yaptıkları işin tanrısal bir vazife olduğuna inandırmış oldukları düşünülmektedir (Leibovitch, 1953, s. 73 – 77; Warburton 1997, s. 300 – 302; Sauneron, 2000, s. 51 – 74; Kuijt ve Goodale, 2009, s. 403 – 414).

Eski Mısır'da Tarımsal Üretimin Yönetimi

Eski Mısır'da Nil Nehri'nin sağladığı yüksek verimli tarımsal üretimin devamlılığı için güneş ve su kadar önemli olan bir diğer unsur tarımla uğraşan halkın doğru yönlendirilip iyi yönetilmesi olmuştur. Tarımsal üretimin yönetiminde bürokrasi sınıfı aracılığıyla Mısır kralları doğrudan etkili olurken ruhban sınıfı mensupları da yönlendirici bir vasfa sahip olmuştur (Erman, 1971, s. 128 – 137; Pernigotti, 1997, s. 121 – 150; Spencer, 2010, s. 7119 – 7126).

Eski Mısır'da tarımsal üretim, kişisel olmayıp geniş ailelerin ortaklaşa emeği ile gerçekleşmekteydi. Bu ortaklaşa emekte geniş ailenin her üyesi kendisine biçilmiş olan rolü üstlenmiştir. Geniş ailenin idarecisi konumunda bulunan baba veya çoğu zaman büyükbaba geniş ailenin her bireyinin yapacağı işleri belirlerken sahip olduğu tarımsal deneyim ile yönlendirici ve denetleyici bir görev üstlenmekteydi. Geniş aileler kendi sahip oldukları görece küçük tarlalarını işlerken krallığın veya tapınağın topraklarında da angarya veya hissedar olarak çalışmaktaydı (Baber, 1935, s. 409 – 414; Casson, 2001, s. 17 – 26). Dünyanın birçok bölgesinde tarımsal üretim yaz aylarında gerçekleşirken kış aylarında üretilip depolanmış olan besin maddeleri tüketilmekteydi. Mısır'da ise kış aylarında sıcaklıkların aşırı düşmeyişi tarımsal üretimin belirli miktarda devam edebilmesine olanak sağlamıştır. Bu nedenle Mısır ahali belirlili ürünlerin üretimini yıl boyu devam ettirebilmiş ve siyasi nedenlerden dolayı gıda tedariki aksasa dahi insanlar yaşamlarını kısıtlı da olsa devam ettirebilmiştir (Katary, 2013, s. 719 – 783; Antoine, 2017, s. 35 – 37).

Tarımsal getiri üzerine inşa edilmiş olan Mısır Krallığının iktisadi hayatında üretim, toprağın varlığına ve işgücünün devamlılığına bağlı olarak gelişmiş; toprağın mülkiyet hakkı tanrılara, yönetmesi krala, kiracı vasfıyla işlemesi ise halka bırakılmışken, insanlar yönetim sisteminin devamlılığı ölçüsünde yaşamlarını refah içerisinde sürdürebilmişlerdir. Çalışmanın bu bölümüne kadar vergilendirme sisteminin temeli olan tahılın nasıl elde edildiği ile ilgili

bilgiler verilmiştir. Bir sonraki başlıkta ise Eski Mısır'da tarımsal üretim yönetiminin büyük kısmını oluşturan vergilendirme açıklanacaktır.

Vergilendirme Sistemi

Eskiçağ tarihindeki krallıklar, vergilendirme ile elde edilen gelir ile besledikleri askerler ve bürokrasi sınıfı yardımıyla varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Başta buğday ve arpa olan tahıl ürünlerinin ölçülmesi, paylaşılması ve değer biçmeye uygun oluşu, kolay vergilendirilmesini sağlamıştır. Ayrıca tahıl ürünlerinin özellikle Mısır'da hasat zamanının öngörülebilir olması tahıl üzerinden vergilendirmeyi cazip hale getirmiştir. Eski Mısır'da tahıl kadar üretimi olmasa da insanların günlük öğünlerinde oldukça sık tükettikleri baklagiller ile meyveler dönemsel olarak yetiştirdikleri ve olgunlaştıkça hasat edildikleri için vergilendirme aracı olarak kullanılamamıştır (Casson, 2001, s. 35 – 42; Bard, 2017, s. 23 – 27; Scott, 2019, s. 121 – 123).

Eski Mısır'da halktan alınan verginin büyük kısmını oluşturan tahıl ürünlerini, vergi memurları, Nil Nehri'nin vadisi kıyısında ve deltasında yer alan tarlalardan ölçerek toplayıp doğrudan nehir üzerindeki sallar vasıtasıyla kraliyet depolarına gönderebiliyorlardı. Mısır krallarının adına vergi toplayan memurlar için Nil Nehri ürünlerin nakliyesi açısından büyük bir kolaylık sağladığı gibi zaman tasarrufu yapmalarına da imkân tanımaktaydı (Breasted, 1917, s. 174 – 176). Vergi tahsildarı olan memurlar, kendileri için önceden belirlenmiş olan vergi bölgesine ulaştıklarında öncelikle hangi çiftçinin ne zaman hasat yapacağını bölgedeki diğer memurlar vasıtasıyla belirleyip hasadın tamamlanmasının hemen ardından sayım ve ayırımı gerçekleştirmektedir. Vergi alınması esnasında vergi memurları tarafından getirildiği düşünülen ölçü kapları ile vergi olan kralın payı ile üreticinin hakkının tüm ürün bitene kadar pay edilmiş olduğu düşünülmektedir (Warburton, 1997, s. 319 – 323; Muhs, 2016, s. 11- 30).

Eski Mısırlı bir çiftçi için krallığın görünen yüzünü temsil eden vergi tahsildarları için verginin oranı ihtimalle kraliyetin geneli için yıllık olarak hesaplanmış olan genel miktara ulaşılması ile belirlenmiş olduğu düşünülmektedir. Eski Mısır'da vergi, yüzde ile önceden belirlenmiş bir miktar olmaktan çok kraliyetin o yıl ihtiyacını karşılayacak miktarın vergi alınacak tarla ölçüsüne nispetiyle tespit edilmiştir. Bu nedenle verimli hasadın gerçekleştiği yıllarda kraliyet depoları hızla dolmuş ve halkın elinde daha fazla ürün kalmasına müsaade edilmiştir. Fakat kıtlık ve otorite boşluğu oluştuğunda krallar, halkın kendi evlerinde depoladıkları tahılın da bir kısmını vergi olarak almayı kendileri için bir hak olarak görmüşlerdir (Al-Rajhi, 2012, s. 209 – 212; Morris, 2018, s. 133 – 138).

Merkezi yönetimin otoriteyi sağladığı ve bürokrasi sınıfının etkin biçimde çalıştığı dönemlerde Mısır'daki kraliyet memurları vergi hesaplarını neredeyse hatasız tutabilecek hale gelmiştir. Hatta uzmanlaşmış vergi memurları sayesinde bir sonraki yılın vergi miktarı dahi hesaplanabilmekteydi. Uzman vergi tahsildarları, Nil Nehri'nin yükselme seviyesini ve ürünlerin büyümesini gözlemleyerek ortalama bir tarlanın vereceği ürün miktarını doğruya yakın tahmin edebilmekteydiler (Allen, 1997, s. 147 – 149; Warburton, 2000, s. 73 – 88). Nil Nehri'nin taşmasından önce tarlaların sınırları belirlendiği için toplam ekili alanlar üzerinden yapılan hesaplar tüm Mısır ülkesinin rekoltesinin yaklaşık hesaplanabilmesini ve alınacak vergi miktarının önceden bilinebilmesini mümkün kılmıştır. Mısır Kralları için toplanacak vergi miktarını önceden bilmek, sürdürülen inşaa faaliyetlerine gereken kaynağı sağlayabilmek ve orduda tutulacak asker sayısının belirlenmesi açısından oldukça önem arz etmekteydi (Bagnall, 1985, s. 299 – 308; Christensen, 2005, s. 100 – 102).

Eski Mısır'da merkezi yönetimin başarısını belirleyen en önemli işlerden biri olan vergilerin belirlenmesi ve toplanması zaman içerisinde uzmanlaşmayı gerektiren bir meslek olduğu gibi bu alandaki görevlilerin kendi alanlarında deneyim sahibi kişiler olması

beklenmiştir. Eski Mısır'daki idari belgelerde, yaptıkları işin ismi ile anılan, tahıl ölçülerinin denetimini yapan, hasat ücretini belirleyen, yeni tarlaların kaydını tutan, tarla sınırlarını kayıt eden, vergi listelerini oluşturan, tarlaların tapularını yazan, tapınaklara gönderilecek olan payı ölçen, tarlaların kirasını onaylayan, kraliyetin tahıl ambarları denetleyen kraliyet görevlilerinin olduğu görülmektedir. Bu görevlilerin her birinin yukarıda belirtilen işlerden biri veya birkaçı üzerinde uzmanlaşmış olduğu bilinmektedir. Bu saray görevlileri, vergilendirilecek olan mal ile ürünlerin belirlenmesinden, vergilerin toplam miktarının önceden tahmininden, tahsilinden, depolara ulaştırılmasından ve vergiden elde edilenlerin gerekli yerlere harcanmasından vezirlere karşı sorumlu olmuşlardır. Eski Mısır'da bürokrasinin başında yer alan ve genelde Aşağı ve Yukarı Mısır için görevlendirilen iki vezir ise kendi sorumluluk sahalarındaki tüm saray görevlilerini denetleyerek krala hesap vermişlerdir (Trigger, 1993, s. 44 – 46; Warburton, 1997, s. 326 – 332; Ezzamel, 2002, s. 17 – 20).

Mısır kralları sahip olduğu topraklar üzerinde her zaman daha fazla üretim yapılmasının ve buna bağlı olarak daha çok vergi alınabilmesinin yollarını aramışlardır. Nil Nehri'nin sularının kanallar vasıtasıyla daha geniş alanlara ulaştırılması ve Fayyum gibi bölgelere su taşınması ekilebilir alanları dolayısıyla vergi bölgelerini artırmıştır. Üretimin artırılmasına yönelik alınan bu tedbirlerin yanı sıra tüketimi azaltmak için de önlemler alınmıştır. Nüfusun büyük kısmını oluşturan çiftçilerin harcamalarını kısıtlayarak ödeyebilecekleri vergi miktarının artmasını sağlamak için Eski Mısır'da bu insanların belirli tür kıyafetler giymeye ve lüks ürünlerden uzak tutmaya zorlandığı bilinmektedir. Eski Mısır'da inanç kaynaklı yaşam biçimini belirleyen Maat anlayışı da tarımsal üretimi gerçekleştiren ahalinin sade bir yaşantıyı tercih etmesi gerektiğini öğütlemekteydi (Lichtheim, 1997, s. 50 – 61; Karenga, 2003, s. 3 – 28; Martin, 2008, s. 951 – 957; Asante, 2011, s. 49 – 56).

Genel bir tanımlama ile çöller ve Akdeniz ile çevrili bir coğrafyaya sahip olan Mısır'da oluşan yönetim tecrübesi ile geliştirilen vergilendirme sistemi kralların alabileceği en üst miktarda vergiyi toplamaya odaklanmışken vergilendirilen ahalinin isyan etmeksizin yaşayabilmesini de sağlamayı başarmıştır. Vergilendirmeyi yağmalamaktan ayıran temel farklılık olan sürdürülebilir iktisadi yaşamı sağlayan, Mısır'daki bürokrasi sınıfının en büyük bölümlerinden birini oluşturan, vergi memurları daima denetlenerek rüşvet ve kayırmacılık durumunda ağır şekilde cezalandırılmıştır. Eski Mısır'da siyasi kaos vergilerden dolayı ağır baskı altında kalan Mısır ahalsinin kaçabileceği tek yer olan Nil Nehri'nden uzak doğu ve batı çölleri olmuştur. Bu yerler yaşamaya pek uygun olmadığından dolayı Mısır halkı vergi ödemek zorunda kalmıştır. (Van Minnen, 2000, s. 205 – 220; Christensen, 2005, s. 100 – 102; Ezzamel, 2002, s. 36 – 38).

Eski Mısır'da iktisadi hayatın büyük parçasını oluşturan vergilendirme ile toplanan gelir, kral ile ailesinin harcamalarına, kraliyet görevlilerinin iaşesine, ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına ve yeni inşa faaliyetlerine harcanmaktaydı. Bu nedenle Eski Mısır'da vergilendirme, kralın varlığı üzerinden toplumun üreten kısmının gelir fazlası ile üretimin devamlılığını sağlayan insanların finanse edilmesine dayanmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında tüm çalışma boyunca günümüze ait bir kavram olan vergilendirme kullanılmışsa dahi hasattan elde edilen gelirden “kralın payını almış olması” deyimini kraliyetin sürdürmeye çalıştığı iktisadi sistem ve Eski Mısır ahalsi açısından daha doğru bir tanım olacağı kanaatindeyiz.

Sonuç

Eskiçağdan günümüze kadar vergilendirme, yönetimin ayrılmaz parçası olmuştur. Devletin veya krallığın varlığı, vergi sisteminin sağlıklı bir biçimde işletilmesi ile sürdürülebilmiştir. Eski Mısır'da birbiri ardına kurulan ve yıkılan hanedanlıkların hakimiyet süresinin temel belirleyicisi krallığa dışarıdan yapılan askeri müdahalelerden çok ülkedeki iç

iktisadi hayatın başarısı olmuştur. Merkezi otoritenin yıkıldığı ara dönemlerin en belirgin özelliği, Mısır ahalisinden vergilerin ya toplanamayışı ya da fazla vergi toplanması sonucunda halkın açlık ile karşı karşıya kalmış olmasıdır.

Eski Mısır'daki tarımsal üretimin temel belirleyicisi olan Nil Nehri'nin taşması diğer büyük nehirlerle kıyasla düzenli olsa da bazı dönemlerde düzensiz taşmalar da görülmekteydi. Yine de nispeten güvenilir bir sulama sağlamaktaydı. Her yıl neredeyse düzenli bir biçimde alınan bu ürünün fazlası, üretimin devamlılığını sağlayan yönetici elitler, ruhban sınıfı mensupları ve askerlerin iâşesini sağladığı gibi, günümüze ulaşan birçok görkemli tapınak, saray ve mezarların yapımında çalışanların da maaşlarını karşılayabilmiştir.

Eski Mısır'da vergilendirilen birçok ürün bulunmasına rağmen tahıl, ağırlığına kıyasla yüksek besleyiciliğe sahip olduğundan ve bölünerek hesaplanması uygun olduğundan dolayı ideal bir vergilendirme aracıydı. Ayrıca tahıl üzerinden aynı olarak alınmış vergi, uzun süre depolanabildiği ve askerlerin iâşesinin sağlayabildiği için Eski Mısır kralları tarafından daha fazla tercih edilmiştir.

Kaynakça

- Aboelsoud, N. H. (2010). Herbal medicine in Ancient Egypt. *Journal of Medicinal Plants Research*, 4(2), 82-86.
- Abu-El-Nadar, W. (2013). God Nepri in Ancient Egyptian religion. *Egyptian Journal of Archaeological and Restoration Studies*, 3(2), 107-114.
- Allen, R. C. (1997). Agriculture and the origins of the state in Ancient Egypt. *Explorations in Economic History*, 34(2), 135-154.
- Al-Rajhi, A. M. (2012). Taxes in Ancient Egypt in the Era of the Twelfth Pharaohs' Dynasty. *Mediterranean World*, 21, 205-216.
- Andelkovic, B. (2004). The Upper Egyptian commonwealth: a crucial phase of the state formation process. S. Hendrickx, R. F. Friedman, K. M. Cialowicz (Ed.), *Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt içinde* (s. 535-546). Krakow: Peeters.
- Antoine, J. C. (2017). Modelling the Nile agricultural floodplain in Eleventh and Tenth Century BC Middle Egypt. Harco Willems, Jan-Michael Dahms (Ed.), *The Nile: Natural and Cultural Landscape in Egypt içinde* (s. 15-52). Bielefeld: Transcript-Verlag.
- Armour, R. A. ve Baker, A. (1986). *Gods and Myths of Ancient Egypt*. Cairo: American University in Cairo Press.
- Asante, M. K. (2011). Maat and human communication: supporting identity, culture, and history without global domination. *Intercultural Communication Studies*, 20(1), 49-56.
- Aslan, C. ve Pekşen O., “Yeni Asur Dönemi’nde Asur Devleti’nin batı seferlerinin iktisadi kazanımları ve bu kazanımların korunmasına yönelik faaliyetler”, *Near East Historical Review*, 11(1), 1-15.
- Baber, R. E. (1935). Marriage and family life in Ancient Egypt. *Social Forces*, 13(3), 409-414.
- Baer, K. (1962). The Low price of land in Ancient Egypt. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 1, 25-45.
- Bagnall, R. S. (1985). Agricultural productivity and taxation in later Roman Egypt. *Transactions of the American Philological Association*, 115, 289-308.
- Bakier, N. A. M. H., Nour El-Din, M. A. H., Omran, R. M., ve Ahmed, I. A. (2020). Deities of agriculture in Ancient Egypt. *International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality*, 14(1), 308-322.
- Bard, K. A. (2017). Political economies of Predynastic Egypt and the formation of the early state. *Journal of Archaeological Research*, 25(1), 1-36.
- Bell, B. (1970). The Oldest records of the Nile Floods. *The Geographical Journal*, 136(4), 569-573.

- Breasted, J. H. (1917). The Earliest boats on the Nile. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 4(1), 174-176.
- Brewer, D. J. (2014). *Ancient Egypt: foundations of a civilization*. London: Routledge.
- Butzer, K.W. (1976). *Early hydraulic civilization in Egypt. A Study in cultural ecology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Casson, L. (2001). *Everyday life in Ancient Egypt*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Christensen, W. (2005). *Empire of Ancient Egypt*. New York: Facts On File.
- Engel, E. (2013). The Organization of a Nascent State: Egypt Until the Beginning of the 4th Dynasty. J. C. M. García (Ed.), *Ancient Egyptian Administration*. içinde (s. 19-40) Leiden: Brill.
- Erman, A. (1971). *Life in Ancient Egypt*. New York: Dover Publications.
- Eyre, C. (2010). The Economy: Pharaonic. Alan B. Lloyd (Ed.), *A Companion to Ancient Egypt* içinde (s. 291-308). New Jersey: Blackwell Publishing.
- Ezzamel, M. (2002). Accounting working for the state: tax assessment and collection during the New Kingdom, *Ancient Egypt. Accounting and Business Research*, 32(1), 17-39.
- Garcia, J. C. (2016). Temples and agricultural labour in Egypt, from the Late New Kingdom to the Saite Period. J. C. M. García (Ed.), *Dynamics of Production in the Ancient Near East (1300–500 BC)*. içinde (s. 223-256). Oxford: Oxbow.
- Gemmill, P. F. (1928). Egypt is the Nile. *Economic Geography*, 4(3), 295-312.
- Goldschmidt J. A. (2008). *A Brief History of Egypt*. New York: Infobase Publishing.
- Hassan, F. A. (1997). The Dynamics of a riverine civilization: A Geoarchaeological perspective on the Nile Valley, *Egypt. World Archaeology*, 29(1), 51-74.
- Hayes, W. C. (1964). Most Ancient Egypt: Chapter III. The Neolithic and Chalcolithic communities of Northern Egypt. *Journal of Near Eastern Studies*, 23(4), 217-272.
- Hordon, R. M. (2011). Ancient water systems and hydraulic devices. *Water Resources Impact*, 13(6), 3-5.
- Hughes, J. D. (1992). Sustainable agriculture in Ancient Egypt. *Agricultural History*, 66(2), 12-22.
- Janick, J. (2000). Ancient Egyptian agriculture and the origins of horticulture. S. Sansavini, J. Janick (Ed.), *International Symposium on Mediterranean Horticulture: Issues and Prospects*. içinde (s. 23-39). Kahire: ISHS.
- Karenga, M. (2003). *Maat, the moral ideal in Ancient Egypt: A Study in Classical African Ethics*. London: Routledge.
- Katary, S. L. D. (2013). The Administration of institutional agriculture in the New Kingdom. J. C. M. García (Ed.), *Ancient Egyptian Administration*. içinde (s. 719-783). Leiden: Brill.
- Kemp, B. J. (1972) Temple and town in Ancient Egypt. P. J. Ucko, R. Tringham ve G. W. Dimbleby (Ed.), *Man, settlement and urbanism*. içinde (s. 657-680). London: Duckbacks.
- Kemp, B. J. (2007). *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*. London: Routledge.
- Kuijt, I. ve Goodale, N. (2009). Daily practice and the organization of space at the dawn of agriculture: A case study from the Near East. *American Antiquity*, 74(3), 403-422.
- Leibovitch, J. (1953). Gods of agriculture and welfare in Ancient Egypt. *Journal of Near Eastern Studies*, 12(2), 73-113.
- Lichtheim, M. (1997). *Moral values in Ancient Egypt*. Fribourg: Fribourg University Press.
- Lurker, M. (1974). *The Gods and symbols of Ancient Egypt: An Illustrated Dictionary*. London: Thames and Hudson.
- Lyons, H. G. (1929). Irrigation in Egypt. *Geography Association*, 15(3), 179-185.
-

-
- Martin, D. (2008). Maat and order in African Cosmology: A Conceptual tool for understanding indigenous knowledge. *Journal of Black Studies*, 38(6), 951-967.
- Mays, L. W. (2010). Water technology in ancient Egypt. L. Mays (Ed.) *Ancient water technologiesinde* (s. 53-65). New York: Springer.
- Mehdawy, M. ve Hussein, A. (2010). *The Pharaoh's Kitchen: Recipes from Ancient Egypt's Enduring Food Traditions*. Cairo: American Univ in Cairo Press.
- Moeller, N. (2016). *The Archaeology of urbanism in Ancient Egypt: From the Predynastic Period to the End of the Middle Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, E. (2018). *Ancient Egyptian imperialism*. New York: John Wiley & Sons.
- Muhs, B. (2016). *The Ancient Egyptian economy: 3000–30 BCE*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Noaman, M. N. ve El Quosy, D. (2017). Hydrology of the Nile and Ancient agriculture. Masayoshi Satoh ve Samir Aboulroos (Ed.), *Irrigated agriculture in Egypt past, present and future*. içinde (s. 9-28). New York: Springer
- Pernigotti, S. (1997). Priests. Sergio Donadoni (Ed.), *The Egyptians*. (s. 121-150). Chicago: University of Chicago Press.
- Pinch, G. (2002). *Egyptian mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and traditions of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- Postgate, J. N. (1995). Royal ideology and state administration in Sumer and Akkad. J. M. Sasson (Ed.), *Civilization of the Ancient Near East (Vol 1)* içinde (s. 395-411). New York: Charles Scribner's Sons.
- Price, T. D. ve Bar-Yosef, O. (2011). The Origins of agriculture: new data, new ideas: An introduction to supplement 4. *Current Anthropology*, 52(4), S163-S174.
- Quirke, S. (2015). *Exploring religion in Ancient Egypt*. New Jersey: Blackwell.
- Rolfe, D. (1917). Environmental influences in the agriculture of Ancient Egypt. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 33(3), 157-168.
- Ruiz, A. (2001). *The Spirit of Ancient Egypt*. New York: Algora Publishing.
- Saffirio, L. (1972). Food and dietary habits in Ancient Egypt. *Journal of Human Evolution*, 1(3), 297-305.
- Sauneron, S. (2000). *The Priests of Ancient Egypt*. New York: Cornell University Press.
- Scott, J. C. (2019). *Tahıla Karşı - İlk Devletlerin Derin Tarihi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Service, E. R. (1975). *Origins of the state and civilization: The Process of Cultural Evolution*. London: Norton.
- Silverman, D. (1997). *Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- Silverman, D. P. (1991). Divinity and Deities in Ancient Egypt. B. E. Shafer (Ed.), *Religion in Ancient Egypt: Gods, myths, and personal practice*. içinde (s. 21-25). New York: Cornell University Press.
- Spencer, C. S. (2010). Territorial expansion and primary state formation, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(16), 7119-7126.
- Stanley, J. D. (2019). Egypt's Nile Delta in late 4000 Years BP: altered flood levels and sedimentation, with archaeological implications. *Journal of Coastal Research*, 35(5), 1036-1050.
- Trigger, B. G. (1993). *Early civilizations: Ancient Egypt in context*. Cairo: American University in Cairo Press.
- Van Minnen, P. (2000). Agriculture and the 'taxes-and-trade' model in Roman Egypt. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 133, 205-220.
-

-
- Warburton, D. (2000). Before the IMF: The economic implications of unintentional structural adjustment in Ancient Egypt. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 43(2), 65-131.
- Warburton, D. A. (1997). *State and economy in Ancient Egypt fiscal vocabulary of the New Kingdom*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Westermann, W. L. (1919). The Development of the Irrigation System of Egypt. *Classical Philology*, 14(2), 158-164.
- Wilkinson, R. H. (2003). *The complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.
- Wilson, J. A. (1951). *The Culture of Ancient Egypt*. Chicago: University of Chicago Press.
- Yıldırım, E. (2017). *Eskiçağ Mezopotamyasında Liderler Krallar Kahramanlar*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Yıldırım, E. (2019). *Nil'in Tanrı Kralları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Zeder, M. A. (2011). The origins of agriculture in the Near East. *Current Anthropology*, 52(4), 221-235.
-